

GRAMMATIK KATEGORIYA TUSHUNCHASINING RIVOJLANISH TARIXI

Sayfullayeva Ra'no Alijon qizi,
Samarqand davlat pedagogika instituti
2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada grammatik kategoriya tushunchasining shakllanishi, uning qadimgi davrlardan boshlab zamonaviy tilshunoslikka bo'lgan rivojlanish bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Antik davr tilshunosligi, arab va turkiy filologiyasi, Yevropa struktur tilshunosligi hamda o'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalarning talqini yoritiladi. Shuningdek, ot so'z turkumiga oid grammatik kategoriyalar misolida ularning lingvistik mohiyati va o'qitishdagi ahamiyati ochib beriladi. Maqolada zamonaviy darsliklarda grammatik kategoriya tushunchasining berilishi ham ilmiy-metodik nuqtai nazardan baholanadi.

Kalit so'zlar: grammatik kategoriya, morfologiya, ot, son kategoriyasi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, tilshunoslik, struktur tilshunoslik, grammatika, lingvistik birlik.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПОНЯТИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ

Сайфуллаева Рано Алижон кизи,
Самаркандский государственный педагогический институт
магистрантка 2-го курса

Аннотация. В данной статье анализируется история формирования понятия грамматической категории и этапы его развития от античного периода до современного языкознания. Освещаются взгляды античной, арабской, тюркской и европейской лингвистики на грамматические категории, а также их интерпретация в узбекском языкознании. На примере грамматических категорий имени существительного раскрывается их лингвистическая сущность и значение в обучении. Кроме того, оценивается отражение понятия грамматической категории в современных учебниках.

Ключевые слова: грамматическая категория, морфология, имя существительное, категория числа, категория принадлежности, падежная категория, языкознание, структурализм, грамматика.

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF GRAMMATICAL CATEGORY

Sayfullayeva Rano Alijon kizi,
Samarkand State Pedagogical Institute
Second-year Master's student

Abstract. This article analyzes the formation and historical development of the concept of grammatical category from ancient linguistics to modern linguistic theories. The interpretations of grammatical categories in ancient, Arabic, Turkic, European and Uzbek linguistics are discussed.

The linguistic nature and educational significance of grammatical categories are explained through noun categories. The article also evaluates the representation of grammatical categories in modern textbooks from a scientific and methodological perspective.

Keywords: grammatical category, morphology, noun, category of number, possessive category, case category, linguistics, structural linguistics, grammar.

KIRISH

Til inson tafakkurining mahsuli bo'lib, undagi grammatik tizim tilning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Grammatik kategoriya tushunchasi esa til birliklarining umumiy grammatik ma'nolar asosida guruhlanishini ifodalaydi. Tilshunoslik taraqqiyoti davomida grammatik kategoriyalar turlicha talqin qilingan bo'lib, ularning mazmuni va mohiyati har bir davr ilmiy qarashlariga mos ravishda shakllanib borgan.

Grammatik kategoriya masalasi qadimgi yunon tilshunosligidan boshlab o'rganilgan. Keyinchalik arab filologiyasi, Yevropa klassik grammatikasi, struktur tilshunoslik va zamonaviy lingvistik yo'nalishlarda ushbu tushuncha chuqur ilmiy tadqiq etildi. O'zbek tilshunosligida ham grammatik kategoriyalar, ayniqsa otga xos kategoriyalar yuzasidan muhim ilmiy qarashlar shakllangan.

Bugungi kunda ona tili ta'limida grammatik kategoriyalarni o'qitish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Chunki grammatik kategoriya til birliklarining o'zaro munosabatini anglashda, o'quvchilarning lingvistik tafakkurini rivojlantirishda asosiy vositalardan biri sanaladi.

Adabiyotlar tahlili va metadologiya

Grammatik kategoriya tushunchasi dastlab qadimgi yunon olimlari tomonidan shakllantirilgan. Aristotel til birliklarini mantiqiy jihatdan tahlil qilib, so'zlarni ma'no va vazifasiga ko'ra guruhlashga harakat qilgan. Keyinchalik Dionisiy Frakiyskiy grammatik shakllar tizimini tavsiflash orqali grammatik kategoriya haqidagi dastlabki nazariy asoslarni yaratgan.

Arab tilshunosligida Sibavayh tomonidan yaratilgan grammatik qarashlar morfologik kategoriyalarni ilmiy o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Turkologiyada esa Devonu lug'otit turk va Muhokamat ul-lug'atayn asarlarida grammatik shakllar haqida muhim fikrlar bayon qilingan. Mazkur maqolani tayyorlashda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, struktur-semantik hamda lingvometodik tahlil metodlaridan foydalanildi. Grammatik kategoriya tushunchasining rivojlanish bosqichlari tarixiy manbalar asosida tahlil qilindi. O'zbek tilshunosligidagi ilmiy qarashlar qiyosiy jihatdan o'rganilib, zamonaviy ona tili darsliklaridagi talqinlar bilan solishtirildi.

Shuningdek, grammatik kategoriyalarni o'qitishning metodik jihatlarini aniqlash maqsadida amaldagi darslik va o'quv qo'llanmalar mazmuni tahlil qilindi. Arab tilshunosligida grammatik kategoriyalar masalasi chuqur va mukammal o'rganilgan. Ayniqsa, Sibavayhning "Al-Kitob" asari Sharq tilshunosligining eng yirik ilmiy manbalaridan biri hisoblanadi. Unda so'zlarning grammatik shakllari, ularning nutqdagi vazifasi va morfologik xususiyatlari keng tahlil qilingan. Arab tilshunoslari grammatik kategoriyalarni til tizimining ichki qonuniyatlari bilan bog'liq holda o'rganishgan. Ularning ilmiy qarashlari keyinchalik turkiy tilshunoslik taraqqiyotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Turkiy tilshunoslikda grammatik kategoriyalar haqidagi dastlabki ma'lumotlar Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida uchraydi. Ushbu asarda turkiy tillardagi grammatik shakllar, ayniqsa ot va fe'l kategoriyalariga oid muhim kuzatishlar mavjud. Mahmud Koshg'ariy turkiy tillarning grammatik tizimini tavsiflash orqali kategoriyalarni amaliy jihatdan izohlab bergan. Bu esa keyingi turkologik tadqiqotlarga ilmiy zamin yaratgan.

Alisher Navoiy asarlarida ham grammatik shakllar va til qurilishiga oid muhim fikrlar uchraydi. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy tilning imkoniyatlari tahlil qilinarkan, grammatik vositalarning nutq hosil qilishdagi o'rni alohida ko'rsatib o'tiladi. Navoiy tilning grammatik boyligini badiiy imkoniyatlar bilan bog'liq holda baholaydi.

XIX asrga kelib Yevropa tilshunosligida grammatik kategoriya tushunchasi yangi bosqichga ko'tarildi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik vakillari grammatik shakllarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishga katta e'tibor qaratdilar. Frans Bopp, Yakob Grimm va Aleksandr Vostokov singari olimlar turli tillardagi grammatik hodisalarni qiyosiy jihatdan tadqiq etdilar. Bu davrda grammatik kategoriyalar til tarixini o'rganishning asosiy vositalaridan biri sifatida qaraldi.

XX asr boshlarida Ferdinand de Sossyur tilshunoslikda struktur yondashuv asoslarini yaratdi. U tilni o'zaro bog'langan belgilar tizimi sifatida talqin qildi. Sossyurning nazariyasiga ko'ra, grammatik kategoriya til tizimidagi paradigmatic munosabatlar asosida shakllanadi. Bu qarash grammatik kategoriyalarni faqat shakliy hodisa emas, balki tizimli birlik sifatida o'rganishga imkon yaratdi.

Struktur tilshunoslikning rivojlanishi grammatik kategoriyalarni oppozitsiyalar asosida talqin qilishga olib keldi. Roman Jakobson grammatik kategoriyalarni qarama-qarshi ma'nolar tizimi sifatida izohladi. Masalan, birlik va ko'plik, hozirgi va o'tgan zamon kabi kategoriyalar oppozitsion munosabatda ekanligi ko'rsatildi. Bu nazariya grammatik ma'noning mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam berdi.

O'zbek tilshunosligida grammatik kategoriya masalasi XX asrdan boshlab faol o'rganildi. Abdurauof Fitrat o'zbek tili grammatikasini ilmiy asosda tavsiflashga harakat qilgan dastlabki olimlardan biridir. U grammatik shakllarni xalq tilining tabiiy xususiyatlari bilan bog'liq holda tahlil qilgan.

Keyinchalik G'ozim Olim Yunusov, A.K.Borovkov, A.Nurmonov, Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov singari olimlar grammatik kategoriyalarni nazariy va amaliy jihatdan chuqur o'rgandilar. Ularning ilmiy ishlarida ot kategoriyalari, fe'l kategoriyalari hamda sintaktik shakllarning lingvistik mohiyati batafsil yoritilgan.

Ayniqsa, Shavkat Rahmatullayev o'zbek tilidagi grammatik kategoriyalarni tizimli ravishda tasniflagan. U grammatik kategoriyani umumlashgan grammatik ma'no va uni ifodalovchi shakllar tizimi sifatida ta'riflaydi. Olimning fikricha, grammatik kategoriya tarkibida ma'no, shakl va vazifa o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi.

A.Nurmonov esa grammatik kategoriyalarni funksional-semantik jihatdan o'rganishga katta e'tibor qaratgan. U grammatik shakllarning nutqdagi vazifasi va kommunikativ ahamiyatini tahlil qilgan. Bu yondashuv zamonaviy lingvistikaning antropotsentrik tamoyillari bilan hamohangdir.

So'nggi yillarda yangi avlod darsliklarida grammatik kategoriyalarni o'qitishga oid metodik qarashlar ham yangilanmoqda. Endilikda grammatik hodisalarni faqat qoida asosida emas, balki kommunikativ yondashuv asosida tushuntirishga e'tibor qaratilmoqda. Bu esa o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, zamonaviy metodik tadqiqotlarda grammatik kategoriyalarni interfaol metodlar, rasmlar, topshiriqlar, jadval va sxemalar orqali o'qitish samarali ekanligi ta'kidlanmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich va umumiy o'rta ta'lim darsliklarida grammatik kategoriyalarni bosqichma-bosqich o'rgatish tamoyili muhim metodik asos sifatida qaralmoqda.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili grammatik kategoriya tushunchasi uzoq tarixiy taraqqiyot mahsuli ekanligini ko'rsatadi. Turli davr va ilmiy maktablarda ushbu tushuncha turlicha talqin qilingan bo'lsa-da, ularning barchasi grammatik kategoriyaning til tizimidagi muhim o'rnini e'tirof etadi. Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tilshunoslikning zamonaviy ilmiy metodlariga tayangan holda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi grammatik kategoriya tushunchasining tarixiy rivojlanishini, uning ilmiy talqinlarini hamda zamonaviy ona tili ta'limidagi o'rnini aniqlashdan iborat bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi bir necha ilmiy yo'nalishlarning uyg'unligi asosida tashkil etildi. Jumladan, tarixiy-qiyosiy metod, tavsifiy metod, struktur-semantik tahlil, lingvometodik yondashuv va funksional tahlil metodlaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy metod grammatik kategoriya tushunchasining turli davrlardagi rivojlanish bosqichlarini aniqlashda muhim vosita bo'lib xizmat qildi. Ushbu metod orqali qadimgi yunon tilshunosligi, arab filologiyasi, Yevropa struktur tilshunosligi va o'zbek tilshunosligidagi ilmiy qarashlar o'zaro qiyoslandi. Natijada grammatik kategoriya tushunchasining tarixiy taraqqiyoti va ilmiy evolyutsiyasi aniqlashtirildi.

Tavsifiy metod yordamida grammatik kategoriyalarning lingvistik mohiyati yoritildi. Bu metod orqali grammatik shakllarning ma'no, vazifa va qo'llanish xususiyatlari tahlil qilindi. Ayniqsa, ot so'z turkumiga xos son, egalik va kelishik kategoriyalarining grammatik tabiati tavsiflandi.

Struktur-semantik tahlil metodi grammatik kategoriyalarning ichki tuzilishini o'rganishda qo'llanildi. Ushbu metod asosida grammatik shakllar o'rtasidagi paradigmatic va sintagmatik munosabatlar tahlil qilindi. Masalan, birlik va ko'plik shakllarining o'zaro oppozitsiyasi, kelishik shakllarining sintaktik vazifalari hamda egalik qo'shimchalarining semantik xususiyatlari ilmiy jihatdan izohlandi.

Funksional tahlil metodidan grammatik kategoriyalarning nutqdagi vazifasini aniqlashda foydalanildi. Bu metod yordamida grammatik shakllarning kommunikativ ahamiyati va matn hosil qilishdagi roli tahlil qilindi. Natijada grammatik kategoriyalar nafaqat morfologik birlik, balki nutqiy faoliyatni shakllantiruvchi vosita ekanligi aniqlandi.

Lingvometodik yondashuv esa grammatik kategoriyalarni o'qitish metodikasini o'rganishda asosiy metod sifatida qo'llanildi. Tadqiqot davomida umumta'lim maktablari uchun yaratilgan ona tili darsliklari, metodik qo'llanmalar va o'quv dasturlari tahlil qilindi. Darsliklarda grammatik kategoriyalarning berilish usullari, mavzularning izchilligi va o'quv topshiriqlarining samaradorligi o'rganildi.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida ilmiy manbalarni kontent-tahlil qilish usulidan ham foydalanildi. Tilshunos olimlarning monografiyalari, ilmiy maqolalari va darsliklari tahlil qilinib, grammatik kategoriya tushunchasiga berilgan ta'riflar umumlashirildi.

Tadqiqotning nazariy asosini umumiy tilshunoslik, morfologiya va lingvodidaktikaga oid ilmiy qarashlar tashkil etdi. Amaliy asos sifatida esa zamonaviy ona tili darsliklari hamda o'quv materiallari tanlandi.

Mazkur metodologik yondashuv grammatik kategoriya tushunchasining tarixiy va zamonaviy talqinlarini chuqur o'rganish imkonini berdi. Shu bilan birga, grammatik kategoriyalarni o'qitishning samarali usullarini aniqlash va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish bo'yicha ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qildi.

Natijalar va muhokomalar

Tadqiqot davomida grammatik kategoriya tushunchasi bir necha tarixiy bosqichlarda rivojlanganligi aniqlandi.

1. Qadimgi davr tilshunosligi. Bu davrda grammatik kategoriya mantiqiy va falsafiy tushuncha sifatida qaraldi. Soʻzlarning jins, son va kelishik shakllari til birliklarini tartibga soluvchi vosita deb baholandi.

2. Arab va turkiy filologiya davri. Arab tilshunosligida morfologik shakllarning tizimliliigi asosiy eʼtiborda boʻldi. Turkologiyada esa grammatik kategoriyalar koʻproq amaliy jihatdan oʻrganilib, soʻz shakllarining nutqdagi vazifasi yoritildi.

3. Struktur tilshunoslik bosqichi. XX asrda grammatik kategoriya til tizimidagi oppozitsiyalar va paradigmatic munosabatlar orqali izohlandi. Bu davrda kategoriya tushunchasi ilmiy jihatdan ancha mukammallashdi.

4. Zamonaviy oʻzbek tilshunosligi. Hozirgi oʻzbek tilshunosligida grammatik kategoriyalar mustaqil grammatik maʼno va shakllar tizimi sifatida talqin qilinadi. Xususan, otlarga xos quyidagi grammatik kategoriyalar alohida oʻrganiladi:

- son kategoriyasi;
- egalik kategoriyasi;
- kelishik kategoriyasi.

Masalan, son kategoriyasi birlik va koʻplik oppozitsiyasiga asoslanadi. Kelishik kategoriyasi esa otning gapdagi sintaktik vazifasini belgilaydi. Bugungi yangi avlod darsliklarida grammatik kategoriyalar kommunikativ yondashuv asosida oʻqitilayotgani kuzatiladi. Bu esa oʻquvchilarning nazariy bilim bilan birga amaliy koʻnikmalarini ham rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Grammatik kategoriya tushunchasining rivojlanishi tilshunoslik taraqqiyoti bilan chambarchas bogʻliqdir. Dastlab grammatik kategoriyalar faqat shakliy hodisa sifatida qaralgan boʻlsa, keyinchalik ularning semantik va funksional jihatlari ham oʻrganila boshlandi.

Zamonaviy tilshunoslik grammatik kategoriyalarni til tizimining asosiy komponenti sifatida talqin qiladi. Ayniqsa, oʻzbek tilida ot kategoriyalarining boyligi tilning grammatik imkoniyatlarini namoyon etadi.

Maktab darsliklarida grammatik kategoriyalarni oʻqitishda nazariy maʼlumot bilan bir qatorda interfaol metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Jadval, sxema, rasmiy metod va muammoli topshiriqlar orqali oʻquvchilarning mavzuni oʻzlashtirish darajasi oshadi.

Shuningdek, grammatik kategoriyalarni oʻqitishda lingvistik kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlardan foydalanish samarali hisoblanadi. Bu oʻquvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqiy faoliyatini rivojlantiradi.

Xulosa

Grammatik kategoriya tushunchasi uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan muhim lingvistik hodisadir. Uning rivojlanishida qadimgi yunon tilshunosligi, arab filologiyasi, Yevropa struktur tilshunosligi va oʻzbek tilshunosligi katta rol oʻynagan.

Hozirgi davrda grammatik kategoriyalar til tizimining asosiy tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, otga xos grammatik kategoriyalar oʻzbek tilining grammatik qurilishini oʻrganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Taʼlim tizimida grammatik kategoriyalarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida oʻqitish

o'quvchilarning lingvistik tafakkurini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotda grammatik kategoriyalarni o'qitish masalasi ham alohida e'tiborda bo'ldi. Hozirgi ta'lim tizimida grammatik kategoriyalarni an'anaviy yodlash usuli asosida emas, balki kommunikativ va interfaol metodlar orqali o'qitish samaraliroq ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, jadval, sxema, rasmi metodlar, muammoli topshiriqlar va interfaol texnologiyalar o'quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga yordam beradi. Bu esa o'quvchilarda lingvistik tafakkur, mustaqil fikrlash va nutqiy kompetensiyaning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, yangi avlod darsliklarida grammatik kategoriyalarni bosqichma-bosqich, tizimli va kommunikativ asosda berish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu holat ona tili ta'limining mazmunini zamonaviy pedagogik talablar asosida takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Tadqiqot davomida grammatik kategoriyalarni o'qitishda nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash muhim metodik tamoyil ekanligi asoslandi.

Mazkur ilmiy ish natijalari grammatik kategoriya tushunchasi til tizimining markaziy birliklaridan biri ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Grammatik kategoriyalar tilning nafaqat grammatik qurilishini, balki tafakkur va nutq jarayonini ham aks ettiruvchi murakkab lingvistik hodisa hisoblanadi. Shu sababli ularni chuqur ilmiy o'rganish hamda zamonaviy metodlar asosida o'qitish tilshunoslik va lingvodidaktikaning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

Kelgusida grammatik kategoriyalarni kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika va lingvokulturologiya yo'nalishlarida yanada chuqurroq o'rganish muhim ilmiy natijalarga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, o'zbek tilidagi grammatik kategoriyalarning milliy tafakkur va nutq madaniyati bilan bog'liq jihatlarni tadqiq etish istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'ulomov A., Ne'matov H. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 1995.
  2. Ne'matov H., G'ulomov A. Ona tili ta'limi metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2001.
  3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
  4. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: Fan, 2010.
  5. Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: Fan, 2012.
  6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Universitet, 2006.
  7. Ziyodullayeva D. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2013.
  8. Umumta'lim maktablari uchun Ona tili darsliklari (5–9-sinflar). Toshkent: Respublika ta'lim markazi nashrlari, turli yillar.
  9. Qodirov M. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2004.
- Abdurahmonov G
10. Хожиев А. Ўзбек тили морфологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
  11. Абдуазизов А.А. Тилшунослик назариясига кириш. Тошкент: Шарқ, 2010.
  12. Gulyamov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi, 1987.
  13. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
  14. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
  15. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. Ona tili darsliklari (5–11-sinflar). Toshkent, 2022.

16. Yoʻldoshev B. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
17. Sibavayh. Al-Kitob. – Qohira: Dor al-kutub, 1988.
18. Rahimov S. Oʻzbek tilida grammatik kategoriyalar tizimi. Toshkent: Fan, 2018.
19. Axmanova O.S. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия, 1969.

